

ËL BULETIN ÈD L'ACADEMIA

Nr 23

dla lenga piemuntèisa

Utùber 2011

Editur: B. Villata

Cu-Editur: A. Costanzo

Rësposta a duntre dumande

Dop ël buletin ch'a fa vintedui e la pùblicassiun ëd *La lenga d'oe e le lenghe d'oc e d'oil* a sun rivane duntre mail cun ëd dumande e d'usservassiun mutubin anteressante che, ant na certa manera, a furtissu lon ch'i l'uma già scrivü vaire vire a pruposit ëd la lenga dij Sermun sü-balpin dël sécul XII. E, piand le distanse da le vaire dëscüssiun, nosse cunclüsiun an ësmìju sempe pì logiche e cunvincente.

Cume già arcurdà an pì 'd n'ucasiun, buna part dël mérit ëd nosa dëscuerta a va al fait d'avèj assistü, an Alba, a 'n cunvegn mutubin anteressant, andüa ch'as era dëscütüsse sü na chestiun che nui i na savü prope gnente e ch'a l'é peui finia ant 'n debà pitost ëscaudà. Da na part a-i ëstasia 'l relatur, ch'a sustnìa cun d'esempi bin precis che la lenga dij Sermun sübalpin a l'era nen ël piemuntèis, ma pitost na mës-cëtta 'd lenghe, da l'auta part la quasi tutalità dij present, che però a l'han nen riessü a cuntradi l'uratur, ni a purté d'esempi bin precis ch'a pudèissu sbüsiardé sùe afermassiun, për lur d'autüt baravantane.

Nui, che anlura i savü gnanca cos a füssu sti sermun, i l'uma cuntinuà a andé dapress a lë strup ma peui, dop vaire ani, vist che gnün a l'era asardasse a cuntrabate cun ëd preuve sensà la tesi dla mës-cëtta 'd lenghe, i l'uma cuminsà a dübité che efetivament la lenga dë ste priche a füssa 'l piemuntèis, ma i stentavu co a chërde che chi ch'a l'ha scrivü sti sermun a l'abia vursü duvré na mës-cëtta 'd lenghe për fesse capì da 'd gent che, forse, a savia pen-a antende so gergun.

E parèj, për sërché 'd capì cume ch'a stasiu le cose, cun santa passiensa i l'uma cuminsà a lese e a trascrive 'l manüscrit uriginal e pì che pusé nosa atensiun an sël léssic, valadì an sle paro-le, i l'uma vursü stüdiene 'l sistema gramatical che, cume forse nen tüti a san, an géner a l'é mutubin

pì stàbil e dunca pì apruprià a arvelé d'eventuai diferense tra ij sistema lenghìstic.

Për esse cuerent e për gavesse dal fastüdi ëd pijé pusissiun già da l'anviarüra, seguend na veja custüma ch'a definìa le lenghe dal meud d'afermé, i l'uma ciamà la parlà dij Sermun sübalpin *lenga d'oe* (oe : riga 31 dël Sermun X).

Ultra a piassé sta parlà ant n'épuca bin precisa, ël termu oé a sutantend na lenga avzina ma diversa da cule d'oc e d'oil. E st'avzinansa a l'é duvüa al fait che nen mac se trè lenghe a duviu avèj 'n sustrà cumün o an tüte manere avzin, ma co al fait che le trè parlà an chestiun a duviu truvesse an situassiun ëd cuntat.

Tütün, malgré son, la lenga d'oe a smun ëd caraterìstiche d'autüt particular, tant ant ël léssic che ant la gramàtica.

Për ël prim cas ch'as pensa mac a 'd vus cume *bontà, verità...* che ij parlé transalpin cuntempuran a nutavu *bonté...* (oil) e *bontatz ...* (oc) e cuj cisalpin *citae...* (Anonim genuvèis e Bon-vesin da la riva). E sì a ven a taj arcurdé che ant la parlà tuscan-a, ancora dij temp ëd Dante, val a dì quasi dui sécul dop la redassiun dij Sermun, la grafia dlë parole dë stu tipu a biautava tra *viltade* e *viltà*, e la prima furma a l'era bin pì dëspunìbil che la scunda.

Rësguard a la gramàtica, chestiun che forse a l'era mai staita pià an cunsiderassiun, le diferense tra le vaire parlà a sun bin ciaire. Tütün, bin se la lenga d'oe a presenta 'd rest ëd la veja declinassiun *cas suget e cas regim*, típica dle par-là transalpine, a l'é pa malfé capì che an lenga d'oe nen mac le desinense a j'eru diferente, ma co che sta declinassiun a stasia sparend.

N'auta gran nuvità dla gramàtica dla lenga d'oe a cunsist ant ël fait che, cun la sparissiun ëd le silabe finaj ëd vaire parole latin-e, suvens ël plüral a l'é marcà mac da l'articul o da n'aut determinant ch'a-j cumpagna, propi cum a

càpita ant le parlà dël Piemunt d'ancheuj. Ij pochi nom che an lenga d'oe a l'avü 'n plüral divers dal singular a sun cuj ch'a sürtü an -a, an -l o an -n. Ij prim a guernavu 'l plural dël numina-tiv latin marcà -e (anvece d'ae) e jë scund a l'avü 'n plüral prulétic *apostoil* (lat. apostoli), *beil...* furme ch'a sun ancur nurmaj ant le parlà piemuntèise muderne, bin se la grafia a l'é 'n poc diversa: *apostuj, bej...*

Cum an la presentu ij Sermun sübalpin, la lenga d'oe a duvia esse na parlà an cuntat, nen mac cun ij sistema lenghistic transalpin, ma co cun cuj cisalpin ëd Lumbardia, territori che antlura a rivava quasi fin ai pé dj'Alp.

Ma mutubin ampurtant a l'é co 'l fait, forse mai nutà da gnün, che la lenga d'oe a l'era na parlà an trasfurmassiun. E stu cambi lenghistic an lu furtissu co le vaire furme arcaiche, ch'as treuvu quasi tüte ant ij sermun ëd la prima metà. Ch'as pensa për esempi ai plüraj ch'a fi-nissu an -S o a le terse persun-e pluraj dij verb ch'a seurtu an T cum an latin e an *langue d'oïl*.

E che la lenga dij sermun a sia na parlà an trasfurmassiun a l'é mutubin ampurtant për-chè, propi cun ij fenomen ch'as artrassu ant le situassiun ëd cambi lenghistic, as ëspiegu vaire parole e strütüre ch'a l'han fait andé mat ij filolog ch'a l'han stüdià ste priche. E ün ëd custi rebus a l'era propi la presensa 'd furme dël vej sistema dacant a cule dël neuv. Anquadrà ant ël cuntest ëd na situassiun ëd cambi lenghistic, l'alternansa 'd furme arcaiche e muderne a l'é d'autüt nurmal perché che, prima dë sparì, ël vej cumpurtament a cuesist cun cul neuv për 'n periud pi o menu lung. E son a l'é bin evident ant ij segment arpurtà sì dapress: *qui avea li mesatge albergai* 09285 e *qui recevun los mesatges* 09286; *signifiquen li coman-dament* 09096 e *significa los comandamenz* 09104, andüa che a poche righe 'd distansa 'l *cas régi-me* plural a l'é marcà prima ant la neuva mane-ra e peui cun la furma veja. Mentre an *priseren doe vaque qui avean vitel e lor vels enserreren en una maison*, ant ël cuntest cunsiderà, la furma sigmatica *veels* a deuv esse staita duvrà perché ch'a l'era l'ünica manera për marché 'l plüral.

Dunc la cunstatassiun che, ultra a esse an cuntat cun le lenghe d'oc e d'oïl, la parlà arpresentà ant ij Sermun a l'era co na lenga an trasfurmassiun, an permet d'avèj na visiun pi precisa dël gergun dë ste priche.

Bin che la gramàtica dij Sermun sübalpin a sia an pràtica mutubin davzin a cula dle parlà piemuntèise antiche e muderne e che co 'l léssic a sia pien ëd parole che ancheuj a sun duvrà an Piemunt, as pudria nen ciamé sta lenga piemuntèisa bin se, cum i l'uma dit vaire vire, la distansa ch'a separa la lenga d'oe da le parlà piemuntèise d'ancheuj a l'é mutubin pi cita che cula ch'a esist tra la *langue d'oïl* e 'l fransèis dij nossi di.

Për lon ch'a rësguarda peui la pusissiun rëspet a le lenghe cuntempuran-e d'oc e d'oïl, tratandse 'd lenghe an cuntat e che an pi a l'avü 'n midem sustrà, as peul nen neghé che la lenga d'oe a füssa avzin-a ma diversa, tant dal vej pruensal che da *l'ancien français*.

Propi për l'avzinansa dë ste trè lenghe e për j'antërferense lessicaj dle parlà transalpine sü cula d'oe, a-i é nen da stüpissee se da pi che 150 ani ij vaire filolog e rumanista ch'a l'han ëstü-dià la lenga dë sti sermun, a sun mai ëstait d'acordi sü süa d'identità co se, a lese bin süe conclusiun, as capiss che vaire a l'avü vist giüst.

Già ant l'ann dl'artruvament dël manüscrit P. Lacroix a l'avü dit che sta lenga a l'era 'n "dialèt mës-cià 'd latin, ëd pruvensal e 'd fransèis", mentre J.J. Champollion a pensava ch'as tratèissa pitost ëd "la lenga dij Valdèis dël Piemunt". Dël 1873 E. Stenghel a parlava 'd na lenga a mesa stra tra 'l pruensal e 'l fransèis, mentre dël 1879 Foerster a l'avü vistje 'n dialèt piemuntèis malgré la presensa 'd furme fransèise e pruensaj s-cëtte.

Ma cun la filulugia tradissiunal a sarìa stait propi malfé truvé 'l caviun ëd la marela, perché che për capì bin la maciavélica a tucava apliché le tëurie dla lenghistica muderna, cume cule ch'a rësguardu le lenghe an cuntat e 'l cambi lenghistic.

Parèj, s'i duvèissu arzighesse a lucalisé 'l post anté ch'a sun ëstait ëscrit sti sermun, basandse

an sij dait arlevà, i sèrnriu senza gnün-e gene 'l munasté Santa Maria 'd Pinareul. An efet, dël temp ch'a sun èstait ëscrit ij Sermun, Pinareul a l'era 'n burg mutubin ampurtant e 'n punt privilegià për ij cuntat tra ij dui vèrsant dj'Alp. La lenga lucal, d'oé, a duvia sicurament esse an cuntat cun cule d'oc e d'oïl, ma co cun cula dla Val Chisun che, cume forse nen tüti a san, antlura a fasìa part ël Delfinà. Se peui as pensa che Lüserna e la Tur, ij burg valdèis ëd la Val Pélis, a sun pen-a a 14 chilometer da Pinareul, as peul dedüe che tüte le lenghe che jë stüdius a l'han arlevà ant ij Sermun sübalpin a duviu esse an cuntat an sta sitadina. E quand che 'd lenghe a sun an cuntat as avzin-u. E i na suma cheicos nui ch'i vivuma ant na sità andüa che, ultra a le düe lenghe üfissiaj, as na parla na patela d'aute. Tant për dé n'esempi 'd cume 'l léssic ëd na lenga a peul cambié quand ch'as treuva an cuntat cun d'aute parlà forte, i arpurtuma sì dapress la rësposta che vaire ani fa, pena rivà a Montreal, a l'avìa dane 'n munsü quand ch'i l'avü cia-maje n'anfurmassiun stradal: *andate su questa stritta fino alla luce, passata la ruella tornate a de-stra, dopo due blocchi trovate l'avenuta che cercate.*

Chi ch'a l'ha 'n poc ëd pràtica dle lenghe antèrnassiunaj, an sta rësposta a nota d'amblé ch'a-i sun ed parole piaite da l'anglèis e dal fransèis, e co d'aute italian-e cume *blocchi* e *luci* ch'a l'han ël sens dle vus anglèise *blocks* e *lights*. E l'istess as deuv dì 'd *tornate*, che però as arfà al verb fransèis *tourner*. Malgré tüt, la strütüra gramatical a smija italian-a, co s'as deuv amèt-te che la lenga a l'é nen propi italian-a.

L'istessa usservassiun a pudrìa slarghesse a la lenga d'oé ch'a l'ha na sùia identità franc ciara, bin che minca tant a presenta 'd termu ch'a sun present ant ël léssic d'aute lenghe ch'a duviu avèj 'n sustrà cumün o avzin. E st'avzi- nansa dle parlà cisalpin-e cun cule transalpin-e a l'é co furtìa da Montaigne. An efet, dop so viaggi a Tüirin dël 1581, arferendse a la parlà lucal a l'avìa scrivü: *La langue vulgaire n'a pres-que de la langue italienne que la prononciation, et n'est au fond que composée de nos propres mots.*

A l'é propi 'n darmagi che j'espert dël guvern, ch'a seguitu a cunsideré 'l piemuntèis 'n dialèt italian, a l'abiü mai lesü 's passagi gavà dal *Journal de voyage en Italie* 'd Michel de Montai-gne e forse gnanca lon che Dante a l'ha scrivü ant ël capìtul XV dël prim liber dël *De vulgari eloquentia* a pruposit dle parlà 'd Lissandria e 'd Tüirin

As turna a parlé 'd grafia

An ste ùltime sman-e n'amis ch'a stà a Tüirin a l'ha anfurmane che st'utunn a-i sarà a Vèrsèj 'n cunvegn an sla grafia piemuntèisa, anté ch'as pija an cunsiderassiun ël sistema gràfic adutà da vaire scritur piemuntèis, a parte dal prinsipi dël Sincsent quasi fin ai nossi di.

Sta neuva a l'ha fane propi piasì përchè che, a la finitiva, tüti a pudran rendse cunt che an passà ugnidün a scrivia 'l piemuntèis cum a-j era vis e che la grafia storica a l'é na grossa bala. Sta custüma a l'era cuntinüa co dop che Murissi Pipin a l'avìa scrivü la prima gramàtica piemuntèisa (1783), e fin-a dop dël 1930 quand ch'a l'é naje la grafia brandé, che cheidün a l'ha ciamà amprupriament èstorica.

Për rendès-ne cunt a bastrìa lese jë scrit d'Arturo Genre, cunsulté ij vaire dissociunari upüra co, s'as na treuvu ancuro, lese j'euve uriginaj redate an piemuntèis da l'Eutsent al di d'an-cheuj. Ch'as pensa për esempi a '*L Sant Evange-li de Nossègnour Gesu-Crist secound San Luca e San Giouan* dël 1838, ai *Canti popolari del Pie-monte* cüjì da Costantino Nigra (1888) upüra co mac a jë scrit d'Alberto Viriglio (†1913).

Për cuntinué a insiste ch'a esist na tradissiun gràfica dël piemuntèis, an èsmija ch'a tuca avèj j'euvi fudrà 'd pel ëd salam mutubin èspèssa, a menu che ün a l'abia mai lesü ëd test uriginaj ëscrit prima dël 1930, ann che Pinin Pacot e Andrea Viglongo a l'han ideà la grafia *brandé* che, cum as é disse, cheidün a l'ha peui ciamà storica, senza rasun.

Ma co la grafia *brandé* a l'é nen piasüa a tüti, an efet, vers la fin ëd j'ani '30, Ali Belfadel a l'ha püblicà na *Gramàtica piemuntèisa* ch'a presentava na scritüra diversa da cula 'd Pacot e Viglongo. E l'istess a l'ha fait Enzo Bottasso che, dël 1953 a l'ha suagnà la trascrissiun ëd le cumedie dl'Aliun ch'a fan part ëd la famosa *Opera Jocunda*.

Essenda al curen ed le difficoltà che la gent a l'avia a lese 'l piemuntèis ant la grafia brandé, dël 1967, co Mario Soldati, për la publicassium ed *I proverbi piemontesi* a l'ha sernü na scritüra diversa da cula brandé e ant na nota a giüstì-fica sùà sernia disend: *L'ortografia e perciò l'ortopia piemontese dei Proverbi appariranno qui semplificate affinché gli italiani non piemontesi, nel leggere la traduzione non siano intimiditi nelle loro occhiate almeno orientative sul testo. Perciò scarso uso dei segni fonetici. Una soluzione non troppo tecnica ma pratica. Sovente nei vari testi piemontesi (anche in quelli che contengono i proverbi qui trascritti) manca l'uniformità ortografica.*

D'auta part la giüstèssa dè ste usservassium a l'é co pruvà dal fait che dël 1980, ant la presentassium ed la *Grammatica della lingua piemontese* 'd Guido Griva, Andrea Viglongo, ün ed j'ideatur ed la grafia brandé, tüt essenda sudisfait dël travaj fait, a pensava ch'a sarìa ancur duvüssé eliminé vaire ed cuj acent nen andispensabij. E si dapress i arputuma sùe parole: *Bisogna giungere a scrivere il piemontese colla scorrevolezza con cui si scrive l'italiano, cioè con accentazione, quasi nulla. Solo così si abituerà il piemontese a leggere la sua lingua senza prevenzioni ed incertezze. Inoltre si darà a tutti la prova che si tratta di una lingua viva ed attiva, di uso normale e popolare, non di un monumento del passato, da venerarsi come reliquia della cultura degli antenati, in cui sanno esprimersi soltanto i poeti; ruolo a cui tanti critici vorrebbero relegare il il nostro vivissimo e vitalissimo piemontese di oggi.*

E an èstüpiss ël fait che mai gnün dij difensur ed la grafia brandé a l'abia mensiumà o piai an cunsiderassium ij sügeriment d'ès magister. Ansi, anvece dè scüté 's bun cunsèj, ij *brandé* d'ancheuj a sun radicalisasse daré 'd sùà scritüra, ver munument dël passà, e cume 'd vej trupié sbandà e senza idee, vaire a sèrcu 'd difende 'l vej furtin magagnà tirand a la borgna sü tüt lon ch'a-j èsmija divers. E parèj, a slun-tananu co chi ch'a pudria deje na man a büteje an sla carzà giüsta,

già arvelà, cum as é vist, pì che na tranten-a d'ani fa da 'd gran piemuntèis.

A part son, a tuca co rendse cunt che an se ùltime desen-e d'ani l'eculugia lenghìstica dël piemuntèis a l'é cambià 'd pianta e an èsmija che Andrea Viglongo, ün dij prim brandé, a l'avèissa già capilu dël 1980.

Për lon ch'a rësguarda la grafia, se dël 1930, quand che an Piemunt quasi tüt a parlavu piemuntèis e pochi a lu scrivü, a pudia andé bin duvré na scritüra süfìstica, ancheuj, che bin pochi a lu parlu e che la lenga a sta andasend a rameng, për cerché 'd salvé la baraca as deuv èscribe ant na manera sempia che tüt cuj piemuntèis ch'a sun èstait alfabetisà an italian e an castijan a peudu capì senza tribülé.

E vira, tuira e tarabasca, l'ünica stra për rivé a stu fin a l'é cula 'd marché cun 'd sègn bin cìair e distint ij sun median dla /u/ e dla /o/, ch'a esistu nen an italian e an castijan. Urmai a l'é na dusen-a d'ani ch'i l'uma adutà na grafia ch'as basa sü sti prinsipi e i l'uma la sudisfas-sium che vaire piemuntèis ch'a l'avü mai lesü dè scrit an sùà lenga mare, nen mac a l'han cuminsà lesla cun na gran goj, ma cheidün a l'ha co cuminsà a scrivila.

Cum as peul nuté da la grafia d'ès buletin l'antrudüssium dël sègn ü për marché 'l sun ed la /u/ lumbarda, nen mac a l'ha rendü bin sempia e esplissita la grafia, ch'i l'uma ciamà antèrnassiumal, ma a l'ha co dane la pussibilità d'eliminé na patela d'acent inütij, perchè che la *o* a l'é sempe tonica e dunc a l'ha nen dèbzogn d'acent, la *u* a sun-a /u/ cum an italian e an castijan, mentre 'l digrama *eu* a curèspund al sun ed la /o/ lumbarda, cum a capitava già al prinsipi dël Sincsent e an quasi tüt ij test piemuntèis ed j'ani ch'a-j ven-u dapress. Augurand 'n gran sücess al rëscontr, i speruma che ij cungressista a pensu peui co a la grafia dl'avni, perchè che cun cula ch'a deuvru adess as va nen luntan.